

УДК: 598

Історія вивчення орнітофауни сіл і природних біотопів Подільського Побужжя В.В.Новак

*Інститут зоології НАН України ім.І.І.Шмальгаузена (Київ, Україна)
novakvova@ukr.net*

У роботі розглянуто історію дослідження орнітофауни Подільського Побужжя. Проаналізовано матеріали орнітологічних публікацій за останні 300 років, авторами яких є більш як 30 дослідників. Орнітофауна Подільського Побужжя інтенсивно досліджувалась, починаючи з 20-х років XVIII сторіччя: першим дослідником-орнітологом був Г.Рачинський. Чималий вклад у вивчення орнітофауни краю зробив К.Ф.Кесслер у середині XIX сторіччя, описуючи тваринний світ Київського учбового округу. Досить повне зведення з орнітофауни Поділля зробив у 30-ті роки XX сторіччя В.П.Храневич. Дослідження орнітофауни мають значну перерву: з середини 30-х і до початку 70-х років XX сторіччя. На початку 70-х років XX сторіччя вивчення орнітофауни Подільського Побужжя відновив В.І.Гулай, що опублікував більш 20 фундаментальних робіт. Наразі фауну Подільського Побужжя досліджує група науковців з Кам'янець-Подільського (М.Д.Матвеев), Львова (А.А.Бокотей), Києва (М.Л.Клестов, В.А.Костюшин), Хмельницької області (В.О.Новак, С.В.Ільїнський).

Ключові слова: історія науки, орнітофауна, Подільське Побужжя.

История изучения орнитофауны сёл и природных биотопов Подольского Побужья В.В.Новак

В работе рассматривается история исследований орнитофауны Подольского Побужья. Проанализированы материалы орнитологических публикаций за последние 300 лет, авторами которых являются более чем 30 исследователей. Орнитофауна Подольского Побужья интенсивно исследовалась, начиная с 20-х годов XVIII столетия: первым исследователем-орнитологом был Г.Рачинский. Значительный вклад в изучение орнитофауны края сделал К.Ф.Кесслер в середине XIX столетия, описавший животный мир Киевского учебного округа. Довольно полную сводку по орнитофауне Подолья собрал в 30-е годы XX столетия В.П.Храневич. Исследования орнитофауны имеют значительный перерыв: с середины 30-х и до начала 70-х годов XX столетия. В начале 70-х годов XX столетия изучение орнитофауны Подольского Побужья возобновил В.И.Гулай, который опубликовал более 20 фундаментальных работ. В настоящее время фауну Подольского Побужья исследует группа ученых из Каменец-Подольского (Н.Д.Матвеев), Львова (А.А.Бокотей), Киева (Н.Л.Клестов, В.А.Костюшин), Хмельницкой области (В.О.Новак, С.В.Ильинский).

Ключевые слова: история науки, орнитофауна, Подольское Побужье.

History of the study of avifauna in villages and natural biotopes of the Podolia Pobuzhya V.V.Novak

The article presents the history of avifauna study in Podolia Pobuzhya. Publications on ornithology over the past 300 years, by more than 30 researchers, are analyzed. Avifauna of Podolia Pobuzhya was intensively studied since the 20-ies of the XVIII century: the first researcher-ornithologist was H.Rachynsky. A big contribution to the study of avifauna K.F.Kessler has made. He has described the fauna of the Kiev school district in the middle of the XIX century. Quite complete compilation of avifauna of Podolia was made by V.P.Hranevych in the 30-ies of the twentieth century. Researches of avifauna had significant break: since middle of 30-ies until early 70-ies of the XX century. In the early 70-ies of the XX century study of avifauna of Podolia Pobuzhya were restored by V.I.Gulay, who published more than 20 basic articles. Currently the fauna of Podolia Pobuzhya is studied by the group of scientists from Kamyanets-Podolsky (M.D.Matveyev), Lviv (A.A.Bokotey), Kyiv (M.L.Klyestov, V.A.Kostyushin), Khmelnytsky Region (V.O.Novak, S.V.Ilyinsky).

Key words: history of science, avifauna, Podolia Pobuzhya.

Вступ

Унікальні природні ландшафти, утворені в басейні Південного Бугу, завжди притягували до себе природодослідників. Адже, на порівняно невеликій території, можна було побачити різноманітні природні угруповання. Серед них – водно-болотні угіддя, які були утворені Південним Бугом та його притоками і зберігали свій первісний вигляд практично до 50-х років ХХ століття. Крім того, тут наявні степові угруповання, широколистяні ліси, у яких старі насадження (віком понад 80 років) займали понад третину площ ще до кінця 20-х років ХХ століття. Є на цій території своєрідна ділянка «Подільського Полісся» в басейні р. Згар і Згарок (з набором видів флори і фауни, характерних для типового Полісся), а ще гірські ландшафти Південнобузького каньйону, який розпочинається за с. Новокостянтинів та Кудинка і, як окремий неповторний біотоп, було і залишається подільське село.

Досліджуючи формування сучасної орнітофауни Побужжя в динаміці, ми маємо можливість, в процесі порівняння, робити висновки як про саму орнітофауну, так і про розвиток орнітологічної науки в регіоні, і на основі зібраних даних висвітлити історію вивчення орнітофауни сіл та природних біотопів Подільського Побужжя. При опрацюванні наукових публікацій простежувалися певні етапи вивчення птахів у регіоні та їх результативність.

Методика

З метою дослідження історії вивчення орнітофауни Подільського Побужжя, отримання достовірних даних по темі роботи опрацьовувались наукові публікації за останні 300 років, що містили матеріали по орнітофауні Подільського Побужжя. Також враховані усні повідомлення окремих орнітологів про власні спостереження та деяка інформація про відомі їм дослідження інших орнітологів в регіоні.

Результати

Перші фрагментарні дані по орнітофауні Подільського Побужжя наведені у роботах Г.Рачинського (XVIII століття), який описав тогочасну орнітофауну Польщі, до складу якої входила й частина Побужжя (Rzaczynski, 1721, 1742). Після цього оригінальні відомості про птахів регіону не зустрічаються у літературних джерелах майже впродовж 100 років (можливо, просто ще нами не знайдені).

В 1814, 1816, 1818, 1822–24, 1834 роках Антон Лук'янович Анджейовський, досліджуючи флору межиріччя Південного Бугу і Дністра, паралельно проводив і деякі орнітологічні дослідження регіону (Andrzejowski, 1930).

В середині ХІХ століття виходить ряд публікацій професора університету святого Володимира (м. Київ) К.Ф.Кесслера, який подає аналіз орнітофауни регіонів Київського навчального округу (Поділля – одна із цих територій). Не відомо, чи був особисто Кесслер на території Подільського Побужжя, але дані по орнітофауні регіону присутні у його публікаціях (Кесслер, 1851, 1853). Для цього періоду також відомі публікації Е.Ейхвальда та І.Глузінського, де розглядалась орнітофауна всього Поділля, але теж не відомо, чи були вони особисто в регіоні Побужжя (Eichwald, 1830; Gluzinski, 1859).

Свої враження (в тому числі й орнітологічні) після обстеження Поділля в 1885 році опублікував Микола Павлович Барбот-де-Марні, який тут проводив геологічні дослідження (Барбот-де-Марні, 1886).

Деякі відомості про орнітофауну Подільського Побужжя кінця ХІХ – початку ХХ століття залишив мисливець-любитель А.Подільський. Він у кількох замітках в журналі «Український мисливець і рибалка» описав якісні і кількісні зміни, які відбулися серед мисливських видів птахів за вищезгаданий період (Подільський, 1928). Більш детальну інформацію про тогочасну орнітофауну регіону і зміни природних біотопів в ХІХ столітті внаслідок господарської діяльності населення подає В-Г.Ю.Герхнер. Свої дослідження він проводив до 1910 року. Пізніше воював на Румунському фронті, а під час громадянської війни безслідно зник в 1922 році (спогади М.Шарлеманя) (Герхнер, 1928).

В 1926 році за завданням «Московского Общества Испытателей Природы» з ініціативи відомого орнітолога М.А.Мензбіра досліджувати орнітофауну Подільського Побужжя приїхав орнітолог Л.А.Портенко. Ним були детально обстежені природні біотопи Подільського Побужжя (на сучасній території Хмельницької області), поля та села Масівці, Пирогівці, Голосків, Лисогірка, Меджибіж, Головчинці, Горбасів, Марківці та інші. Свої дослідження Портенко проводив з 21 червня до 25 серпня 1926 року. Завдяки цим дослідженням ми маємо детальний якісний і кількісний аналіз тогочасної

орнітофауни Подільського Побужжя. Саме цей науковець встановив перебування в регіоні 147 видів птахів та навіть унікальні описи тогочасних сіл Побужжя (Портенко, 1928).

Влітку та восени 1929 та 1932 років орнітологічні дослідження в регіоні проводив М.О. Бурчак-Абрамович разом з колегами О.Лозіним, Г.Прожигою, Г.Станіславишиним. Ними було обстежено села та природні біотопи по долині р. Вовк (від м. Деражня до смт Летичів), по долині р. Згар (в межах сучасного Летичівського району і до с. Микулинці на Вінничині), по долині р. Рів та р. Південний Буг (від смт Летичів до с. Суслівці). Саме завдяки цим дослідженням ми знаємо про спостереження в межах регіону прудкої очеретянки *Acrocephalus paludicola* та короткохвостого поморника *Stercorarius parasiticus* (Бурчак-Абрамович, 1934).

В цей же період орнітофауну Поділля (а отже і Подільського Побужжя) досліджував відомий біолог, професор Василь Полікарпович Храневич. Народився він в 1887 році у с. Пирогівці (Хмельницький р-н., регіон Подільського Побужжя) в сім'ї священика. В 1901–1907 роках навчався у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, а пізніше в Харківському університеті. У 1918–20 роках працював в Українському державному університеті (м. Кам'янець-Подільський), з 1921 – в інституті народної освіти, а з 1922 – в сільськогосподарському інституті. У 1934 році Храневич був репресований: отримав 7 років таборів, будував Біломоро-Балтійський канал, у 1939 році, після перегляду справи, отримав ще 15 років таборів і був відправлений у табори Воркути. Саме завдяки його дослідженням ми маємо чи не найкраще зведення по орнітофауні Поділля (Храневич, 1925, 1926, 1929).

В різних публікаціях, як автори орнітологічних спостережень для цього періоду, вказуються М.Григорієв-Наш, О.Гурський, І.Білявенцев, Г.Проппе, В.Слісаренко. Але їх власні орнітологічні публікації нам невідомі.

З середини 30-х і до початку 70-х років ХХ століття орнітологічних публікацій по орнітофауні Подільського Побужжя практично не було. Очевидно, орнітологічні дослідження в регіоні не проводились взагалі. Для цього періоду відома лише публікація М.І.Черкащанка та І.М.Кірика про гніздування сов у Летичівському районі (Черкащанко, Кірик, 1970).

На початку 70-х років орнітологічні дослідження регіону знову активізуються. В першу чергу завдяки зусиллям відомого орнітолога Володимира Івановича Гулая, який працював у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті. Основна територія його досліджень – це водойми басейну Південного Бугу (Подільське Побужжя). На основі цих досліджень у 1980 році він захистив дисертацію кандидата біологічних наук, а на початку 90-х років – дисертацію доктора біологічних наук (Гулай, 1980). За результатами досліджень у регіоні Подільського Побужжя В.І.Гулай має понад 20 публікацій. Саме він вперше звернув увагу на особливості синантропізації припутня *Columba palumbus* у селах і містах Побужжя (Гулай, 1994). Свої дослідження в регіоні до середини 90-х років він проводив разом з сином В.В.Гулаєм.

Якщо В.І.Гулай, в основному, досліджував водно-болотні види, то вивченням інших груп птахів, а особливо представників родини синицеві, зайнявся Микола Дмитрович Матвеев. В 1986 році, після закінчення біологічного факультету Харківського державного університету імені В.Н.Каразіна, Микола Дмитрович приїхав на постійне місце проживання у м. Кам'янець-Подільський і активно включився у вивчення орнітофауни Хмельницької області. В регіоні Подільського Побужжя багато працював у 1990–1995 роках в рамках програми «Складання кадастру флори і фауни Хмельницької області». М.Д.Матвеев працював у нашому регіоні під час виконання досліджень з інших програм в 1998, 2006, 2009, 2011–14 роках. Результати його досліджень висвітлені в ряді публікацій та були використані при захисті дисертації кандидата біологічних наук в 1998 році (Матвеев, 1996, 1998, 2003, 2007).

В 1986–88 роках орнітофауну Побужжя вивчав львівський орнітолог Андрій Андрійович Бокотей. На жаль, можливості його досліджень були обмежені, оскільки в цей час він проходив службу в лавах Радянської армії на даній території. Ним була досліджена орнітофауна сіл Богданівці, Іванківці, Масівці (Бокотей та ін., 1994; Бокотей, 1996).

З 1989 року розпочалися комплексні дослідження орнітофауни Подільського Побужжя учителем Голосківської ЗОШ I–III ступенів В.О.Новаком. На сьогодні ним проведені дослідження орнітофауни Подільського Побужжя від м. Хмельницький та м. Деражня Хмельницької області до м. Хмільник та м. Бар Вінницької області. За час досліджень на даній території було виявлено 245 видів птахів (Новак, 2010). Серед них канюк степовий (*Buteo rufinus*), кречет (*Falco rusticolus*), мартин середземноморський (*Larus melanocephalus*), мартин каспійський (*Larus ichtyaetus*), крячок каспійський (*Hydroprogne caspia*), плиска жовтоголова (*Motacilla citreola*) та вівчарик арктичний (*Phylloscopus*

borealis) зареєстровані вперше для Хмельницької області. Завдяки цим дослідженням в національний перелік ІВА територій ввійшли: ІВА №431 «Долина р. Бужок», ІВА №233 «Долина р. Південний Буг», ІВА №114/025 «Долина р. Іква». За результатами досліджень є понад 50 публікацій (Новак, 1994а, б, 1996, 2003, 2006, 2010; Новак, Новак, 1998, 2015).

На початку 1990-х років заповідні території Побужжя обстежував київський орнітолог М.Л.Клестов (результати досліджень не опубліковані, але є рукописні звіти в обласному і районних управліннях екобезпеки).

В 1997 році в рамках проведення досліджень по програмі ІВА (виявлення територій, які мають міжнародне значення для збереження птахів) долину р. Вовк в околицях м. Деражня обстежив І.В.Шидловський (директор зоологічного музею Львівського національного університету). Завдяки його дослідженням ця територія включена до українського та європейського переліку ІВА територій під №220/026.

З кінця 90-х років ХХ століття дослідження в центральних районах Хмельницької області проводить орнітолог-аматор В.Волковський. Ним зібрано багато цікавого матеріалу, який зараз готується до публікації. Орнітофауну Побужжя в межах Вінницької області досліджує старший викладач Вінницького національного університету О.А.Матвійчук, приділяючи основну увагу водно-болотним видам. За результатами досліджень у 2011 році захистив дисертацію кандидата біологічних наук (Матвійчук, 2005, 2006, 2009, 2011; Матвійчук, Гулеватий, 2008; Матвійчук, Пірхал, 2008; Матвійчук, Серебряков, 2010).

В цей же час у рамках програми «Pugus» зимову орнітофауну м. Тульчин і лісових урочищ півдня Вінницької області досліджує Д.Г.Очеретний (Очеретный, 1998).

З початку ХХІ століття орнітофауну м. Хмельницький (особлива увага приділяється Вороновим) та прилеглих територій вивчає С.В.Ільїнський – викладач гуманітарно-педагогічної академії м. Хмельницький (Ільїнський, 2008а, б).

З 2002 по 2007 рік хижих птахів регіону досліджувала Н.В.Камінська (Каминская, 2008).

В 2006 році комплексне вивчення басейну Південного Бугу (від витоків до впадіння у Чорне море) проводив київський орнітолог В.А.Костюшин та фотограф-анімалист С.Гладкевич. В межах Хмельницької області спільно з ними працювали науковці з Кам'янця-Подільського М.Д.Матвеев, М.В.Тарасенко (орнітологи), М.Козак (ботанік), І.Касьяник (географ), а у Летичівському районі – В.О.Новак (орнітолог) (Костюшин та ін., 2007).

В 2009 році під час проведення міжнародних обліків водно-болотних птахів водойм Побужжя знову відвідали орнітологи з Кам'янця-Подільського: М.Д.Матвеев та М.Дребет.

З 2006 року в регіоні Подільського Побужжя проводяться й наші орнітологічні дослідження. Ще в рамках МАН (під час навчання у Голосківській ЗОШ І–ІІІ ступенів) нами розпочато дослідження зимової орнітофауни сіл Подільського Побужжя. В наступні роки (під час навчання на природничому факультеті Кам'янець-Подільського університету імені І.Огієнка) вже проводиться комплексне вивчення орнітофауни сіл регіону. Результати досліджень висвітлені у публікаціях та дипломній роботі (5-й курс Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка) (Новак, 2010, 2011, 2012; Новак, Новак, 2007). Зараз наші дослідження спрямовані на проведення порівняльного аналізу орнітофауни різних типів сільських населених пунктів регіону та вивчення особливостей формування орнітофауни сіл в історичному плані (Новак, 2014, 2015а-в).

Список літератури

Барбот-де-Марни Н.П. Отчет о поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1885 году // Записки минералогического об-ва. – Спб., 1886. /Barbot-de-Marni N.P. Otchet o poyezdke v Galitsiyu, Volyn' i Podoliyu v 1885 godu // Zapiski mineralogicheskogo ob-va. – Spb., 1886./

Бокотей А.А. Про способи гніздування хатнього горобця // Беркут. – 1996. – Т.5, вип.2. – С.173. /Bokotey A.A. Pro sposoby gnizduvannya khatnyogo gorobtsya // Berkut. – 1996. – Т.5, вип.2. – С. 173./

Бокотей А.А., Горбань І.М., Костюшин В.А., Фесенко Г.В. Гніздування чикотня в природних і урбанізованих ландшафтах Західної України // Беркут. – 1994. – Т.3, вип.1. – С. 22–26. /Bokotey A.A., Gorban' I.M., Kostyushyn V.A., Fesenko G.V. Gnizduvannya chykotnya v pryrodnykh i urbanizovanykh landshaftakh Zakhidnoy' Ukrayiny // Berkut. – 1994. – Т.3, вип.1. – С. 22–26./

Бурчак-Абрамович М.О. До орнітофауни Північного Поділля // Збірник праць музею зоології. – 1934. – №14. – С. 137–141. /Burchak-Abramovych M.O. Do ornitofauny Pivnichnogo Podillya // Zbirnyk prats' muzeyu zoologiyi. – 1934. – №14. – С. 137–141./

- Герхнер В.Ю. Матеріали до вивчення птахів Поділля // Збірник праць зоологічного Музею АН УРСР. – 1928. – №5. – С. 151–192. /Gerkhner V.Yu. Materialy do vyvchennya ptakhiv Podillya // Zbirnyk prats' zoologichnogo Muzeyu AN URSR. – 1928. – №5. – S. 151–192./
- Гулай В.И. Экологическая характеристика водноболотных охотничьих птиц западной лесостепи Украины. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Днепропетровск, 1980. – 23с. /Gulay V.I. Ekologicheskaya kharakteristika vodnobolotnykh okhotnich'ikh ptits zapadnoy lesostepi Ukrainy. Avtoref. dis. ... kand. biol. nauk. – Dnepropetrovsk, 1980. – 23s./
- Гулай В.И. Новый экологичный тип припутнів // Матеріали 1-ї конференції молодих орнітологів України. – Чернівці, 1994. – С. 53–54. /Gulay V.I. Novyy ekologichnyy typ pryputniv // Materialy 1-yi konferentsiyi molodykh ornitologiv Ukrainy. – Chernivtsi, 1994. – S. 53–54./
- Ільїнський С.В. Поширення й біотопічний розподіл грака *Corvus frugilegus* L. і сороки *Pica pica* L. у м. Хмельницький (гніздовий період) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія біологічна. – Ужгород, 2008а. – Вип.23. – С. 47–53. /Il'yins'kyy S.V. Poshyrennya y biotopichnyy rozpodil graka *Corvus frugilegus* L. i soroky *Pica pica* L. u m. Khmel'nyts'kyu (gnizdovyy period) // Naukovyy visnyk Uzhgorods'kogo universytetu. Seriya biologichna. – Uzhgorod, 2008. – Vyp.23. – S.47–53./
- Ільїнський С.В. Сучасний стан орнітофауни м. Хмельницький // Міжвідомчий науковий тематичний збірник «Птахівництво», 2008б. – Вип.61. – С. 1–9. /Il'yins'kyy S.V. Suchasnyy stan ornitofauny m. Khmel'nyts'kyu // Mizhvidomchyy naukovyy tematychnyy zbirnyk «Ptakhivnytstvo», 2008. – Vyp.61. – S.1–9./
- Каминская Н.В. Хищные птицы Подолья // Изучение и охрана большого и малого подорликов в Северной Евразии. Материалы V межд. конф. по хищным птицам Северной Евразии. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2008. – С. 243–244. /Kaminskaya N.V. Khishchnyye ptitsy Podol'ya // Izucheniye i okhrana bol'shogo i malogo podorlikov v Severnoy Yevrazii. Materialy V mezhd. konf. po khishchnym ptitsam Severnoy Yevrazii. – Ivanovo: Ivan. gos. un-t, 2008. – S. 243–244./
- Кесслер К.Ф. Птицы воробьиные губерний Киевского учебного округа // Труды комиссии для описания Киевского учебного округа. – К., 1851. – Т.1. – 136с. /Kesler K.F. Ptitsy vorobyinye guberniy Kiyevskogo uchebnogo okruga // Trudy komissii dlya opisaniya Kiyevskogo uchebnogo okruga. – K., 1851. – T.1. – 136s./
- Кесслер К.Ф. Птицы хищные и куринные губерний Киевского учебного округа // Труды комиссии для описания Киевского учебного округа. – К., 1851. – Т.1. – 56с. /Kesler K.F. Ptitsy khishchnyye i kurinye guberniy Kiyevskogo uchebnogo okruga // Trudy komissii dlya opisaniya Kiyevskogo uchebnogo okruga. – K., 1851. – T. 1. – 56s./
- Кесслер К.Ф. Птицы голенастые и водные // Естественная история губерний Киевского учебного округа. – К., 1853. – Вып.4. – 102с. /Kesler K.F. Ptitsy golenastyia i vodnyia // Yestestvennaya istoriya guberniy Kiyevskogo uchebnogo okruga. – K., 1853. – Vyp.4. – 102s./
- Костюшин В., Кузьменко А., Онищенко В. та ін. Південно-бузький меридіальний екологічний коридор: стислий огляд біорізноманіття та найцінніші території. – Чорноморська програма Ветландс Інтернешнл. – Київ, 2007. – 92с. /Kostyushyn V., Kuz'menko A., Onyshchenko V. ta in. Pivdenno-buz'kyu merydial'nyy ekologichnyy korydor: styslyy oglyad bioriznomanittya ta naysinnishi terytoriyi. – Chornomors'ka programa Vetlands Interneshnl. – Kyiv, 2007. – 92s./
- Матвеев М.Д. Особливості розмноження великої синиці на Поділлі // Матеріали 2-ї конф. молодих орнітологів України. – Чернівці, 1996. – С. 123–126. /Matveyev M.D. Osoblyvosti rozmnozhennya velykoyi synytysi na Podilli // Materialy 2-yi konf. molodykh ornitologiv Ukrainy. – Chernivtsi, 1996. – S. 123–126./
- Матвеев М.Д. Птахи родини синицеві (Paridae) в умовах Поділля (структура популяцій, біологія розмноження, міжвидові зв'язки). Автореф. дис. ... канд. біол. наук / 03.00.08 – зоологія. – К., 1998. – 16с. /Matveyev M.D. Ptakhy rodyny synytsevi (Paridae) v umovakh Podillya (struktura populyatsiyi, biologiya rozmnozhennya, mizhvydovi zv'yazky). Avtoref. dys. ... kand. biol. nauk / 03.00.08 – zoologiya. – K., 1998. – 16s./
- Матвеев М.Д. Орнітофауна східного Поділля // Пріоритети орнітологічних досліджень. Матеріали і тези доповідей VIII наукової конференції орнітологів заходу України, присвяченої пам'яті Густава Бельке. – Львів–Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 49–56. /Matveyev M.D. Ornitofauna skhidnogo Podillya // Priorytety ornitologichnykh doslidzhen'. Materialy i tezy dopovidey VIII naukovoyi konferentsiyi ornitologiv zakhodu Ukrainy, prysvyachenoyi pam'yati Gustava Bel'ke. – L'viv–Kam'yanets'-Podil's'kyu, 2003. – S. 49–56./
- Матвеев М.Д. Фауна // Верхнє Побужжя. Проектований Національний природний парк України (Хмельницька область). – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 20–25. /Matveyev M.D. Fauna // Verkhnye Pobuzhzhya. Proektovanyy Natsional'nyy pryrodnyy park Ukrainy (Khmel'nyts'ka oblast'). – Kam'yanets'-Podil's'kyu, 2007. – S. 20–25./
- Матвійчук О.А. Орнітофауна водно-болотних комплексів м. Вінниці // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Біологія. – 2005. – №1–2 (25). – С. 40–44. /Matviyчук O.A. Ornitofauna vodno-bolotnykh kompleksiv m. Vinnytsi // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo natsional'nogo pedagogichnogo universytetu im. Volodymyra Gnatyuka. Seriya: Biologiya. – 2005. – №1–2 (25). – S. 40–44./
- Матвійчук О.А. Сучасний стан і проблеми охорони авіфауни Вінницької області // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження. – Вип.3. – Вінниця, 2006. – С. 90–91. /Matviyчук O.A. Suchasnyy stan i problemy okhorony avifauny Vinnyts'koyi oblasti //

Aktual'ni pytannya geografichnykh, biologichnykh ta khimichnykh nauk. Osnovni naukovyi problemy ta perspektyvy doslidzhennya. – Vyp. 3. – Vinnytsya, 2006. – S. 90–91./

Матвійчук О.А. Стан популяції денних хижих птахів у Вінницькій області // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження. Збірник наукових праць ВДПУ. – 2009. – Вип.6 (11). – С. 111–113. /Matviychuk O.A. Stan populyatsiyi dennykh khyzhnykh ptakhiv u Vinnyts'kiy oblasti // Aktual'ni pytannya geografichnykh, biologichnykh ta khimichnykh nauk. Osnovni naukovyi problemy ta perspektyvy doslidzhennya. Zbirnyk naukovykh prats' VDP. – 2009. – Vyp.6 (11). – S. 111–113./

Матвійчук О.А. Видова структура орнітоценозів Верхнього і Середнього Побужжя в умовах антропогенної трансформації екосистем. Автореф. дис. ... канд. біол. наук / 03.00.16 – екологія. – Одеса, 2011. – 20с. /Matviychuk O.A. Vydova struktura ornitotsenoziv Verkhnyogo i Serednyogo Pobuzhzhya v umovakh antropogennoyi transformatsiyi ekosystem. Avtoref. dys. ... kand. biol. nauk / 03.00.16 – ekologiya. – Odesa, 2011. – 20s./

Матвійчук О.А., Гулеватий О.В. Осінньо-зимова авіфауна водойм м. Вінниці // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження. – Вип.5 (10). – Вінниця, 2008. – С. 73–75. /Matviychuk O.A., Gulevatyy O.V. Osynnye-zymova avifauna vodoym m. Vinnytsi // Aktual'ni pytannya geografichnykh, biologichnykh ta khimichnykh nauk. Osnovni naukovyi problemy ta perspektyvy doslidzhennya. – Vyp.5 (10). – Vinnytsya, 2008. – S. 73–75./

Матвійчук О.А., Пірхал А.Б. Заходи щодо збереження орнітофауни водно-болотних комплексів Східного Поділля // Еколого-фауністичні особливості водних та наземних екосистем. Всеукр. наук. конф. – Львів, 2008. – С. 109–113. /Matviychuk O.A., Pirkhal A.B. Zakhody shchodo zberezhennya ornitofauny vodno-bolotnykh kompleksiv Skhidnogo Podillya // Ekologo-faunistychni osoblyvosti vodnykh ta nazemnykh ekosystem. – L'viv, 2008. – S. 109–113./

Матвійчук О.А., Серебряков В.В. Орнітофауна Верхнього і Середнього Побужжя. – К.: Фітосоціоцентр, 2010. – 280с. /Matviychuk O.A., Serebryakov V.V. Ornitofauna Verkhnyogo i Serednyogo Pobuzhzhya. – K.: Fitosotsiotsentr, 2010. – 280s./

Новак В.В. Гніздова орнітофауна сіл Летичівського Побужжя: вороніві Corvidae // Збірник наукових праць студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І.Огієнка. Природничі науки. – 2010. – Вип.4. – С. 40–46. /Novak V.V. Gnizdova ornitofauna sil Letychiv'skogo Pobuzhzhya: voronovi Corvidae // Zbirnyk naukovykh prats' studentiv i magistrantiv Kam'yanets-Podil'skogo natsional'nogo un-tu im. I. Ogiyenka. Pryrodnychi nauky. – 2010. – Vyp.4. – S. 40–46./

Новак В.В. Рідкісні зимуючі птахи сіл Подільського Побужжя // Фундаментальні та прикладні дослідження в біології: Матеріали II міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. – Донецьк, 2011. – С.61. /Novak V.V. Ridkisini zymuyuchi ptakhy sil Podil'skogo Pobuzhzhya // Fundamental'ni ta prykladni doslidzhennya v biologiyi: Materialy II mizhn. nauk. konf. studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh. – Donets'k, 2011. – S.61./

Новак В.В. Біотопічний розподіл птахів у селах Подільського Побужжя // Збірник наукових праць студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Природничі науки. – 2012. – Вип.6. – С. 95–101. /Novak V.V. Biotopichnyy rozpodil ptakhiv u selakh Podil'skogo Pobuzhzhya // Zbirnyk naukovykh prats' studentiv i magistrantiv Kam'yanets'-Podil'skogo natsional'nogo universytetu im. I. Ogiyenka. Pryrodnychi nauky. – 2012. – Vyp. 6. – S. 95–101./

Новак В.В. Зимовка соколообразных в селах Подольского Побужья // Хищные птицы Северного Кавказа и сопредельных территорий: распространение, экология, динамика популяций, охрана: Материалы межд. конференции. – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 299–301. /Novak V.V. Zimovka sokoloobraznykh v selakh Podol'skogo Pobuzh'ya // Khishchnyye ptitsy Severnogo Kavkaza i sopredel'nykh territoriy: rasprostraneniye, ekologiya, dinamika populyatsiy, okhrana: Materialy mezhd. konferentsii. – Rostov-na-Donu, 2014. – S. 299–301./

Новак В.В. Черный стриж в селах Подольского Побужья // Байкальский зоологический журнал. – 2015а. – №1 (16). – С. 34–35. /Novak V.V. Chernyy strizh v selakh Podol'skogo Pobuzh'ya // Baykal'skiy zoologicheskii zhurnal. – 2015a. – №1 (16). – S. 34–35./

Новак В.В. Значення сільських населених пунктів у збереженні різноманіття орнітофауни Подільського Побужжя // Наукові основи збереження біотичної різноманітності: Матеріали I (XII) Міжнародної наукової конференції молодих учених. – Львів, 2015б. – С. 74–77. /Novak V.V. Znachennya sil's'kykh naselenykh punktiv u zberezhenni riznomanit'tya ornitofauny Podil'skogo Pobuzhzhya // Naukovi osnovy zberezhennya biotychnoyi riznomanitnosti: Materialy I (XII) Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi molodykh uchenykh. – L'viv, 2015b. – S. 74–77./

Новак В.В. Зимующие птицы сёл Подольского Побужья // Тезисы XIV Международной орнитологической конференции Северной Евразии. – Алматы, 2015в. – С. 365–367. /Novak V.V. Zimuyushchiye ptitsy syol Podol'skogo Pobuzh'ya // Tezisy XIV Mezhdunarodnoy ornitologicheskoy konferentsii Severnoy Yevrazii. – Almaty, 2015c. – S. 365–367./

Новак В.О. Якісний аналіз орнітофауни Хмельницької області // Матеріали 1-ї конф. молодих орнітологів України. – Чернівці, 1994а. – С. 4–5. /Novak V.O. Yakisnyy analiz ornitofauny Khmel'nyts'koyi oblasti // Materialy 1-yi konf. molodykh ornitologiv Ukrainy. – Chernivtsi, 1994a. – S. 4–5./

- Новак В.О. Попередній аналіз орнітофауни Летичівського району // Матеріали 1-ї конф. молодих орнітологів України. – Чернівці, 1994б. – С. 5–7. /Novak V.O. Poperedniy analiz ornitofauny Letychiv'skogo rayonu // Materialy 1-yi konf. molodykh ornitologiv Ukrainy. – Chernivtsi, 1994b. – S. 5–7./
- Новак В.О. Зимівля в'юркових на Поділлі // Матеріали 2-ї конф. молодих орнітологів України. – Чернівці, 1996. – С. 131–135. /Novak V.O. Zymivlya vyurkovykh na Podilli // Materialy 2-yi konf. molodykh ornitologiv Ukrainy. – Chernivtsi, 1996. – S. 131–135./
- Новак В.О. Зимова орнітофауна східних районів Поділля // Беркут. – 2003. – Т.12, вип. 1–2. – С. 14–20. /Novak V.O. Zymova ornitofauna skhidnykh rayoniv Podillya // Berkut. – 2003. – T.12, vyp. 1–2. – S. 14–20./
- Новак В.О. Перше спостереження арктичного вівчарика в Україні // Беркут. – 2006. – Т.15, вип. 1–2. – С. 14–20. /Novak V.O. Pershe sposterezhennya arktynogo vivcharyka v Ukraini // Berkut. – 2006. – T.15, vyp. 1–2. – S. 14–20./
- Новак В.О. Попередній аналіз орнітофауни проєктованого Національного природного парку «Верхнє Побужжя» // Подільський природничий вісник. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип.1. – С. 132–152. /Novak V.O. Poperedniy analiz ornitofauny proektovanogo Natsional'nogo pryrodnogo parku "Verkhnye Pobuzhzhya" // Podil's'kyi pryrodnychyuy visnyk. – Kam'yanets'-Podil's'kyu, 2010. – Vyp.1. – S. 132–152./
- Новак В.О., Новак Л.М. Орнітофауна Хмельницької області. – Хмельницький, 1998. – 46с. /Novak V.O., Novak L.M. Ornitofauna Khmel'nyts'koyi oblasti. – Khmel'nyts'kyu, 1998. – 46s./
- Новак В.В., Новак В.О. Особливості зимівлі і видовий склад птахів урбанізованих територій Поділля // Збірник матеріалів наук. досліджень студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Природничі науки. – 2007. – Вип.2. – С. 37–43. /Novak V.V., Novak V.O. Osoblyvosti zymivli i vydovyy sklad ptakhiv urbanizovanykh terytoriy Podillya // Zbirnyk materialiv studentiv i magistrantiv Kam'yanets'-Podil's'kogo derzh. un-tu. Pryrodnychi nauky. – 2007. – Vyp.2. – S. 37–43./
- Новак В.В., Новак В.А. Современная орнітофауна Подольского Побужья // Тезиси XIV Международной орнітологической конференции Северной Евразии. – Алматы, 2015. – С. 367–368. /Novak V.V., Novak V.A. Sovremennaya ornitofauna Podol'skogo Pobuzh'ya // Tezisy XIV Mezhdunarodnoy ornitologicheskoy konferentsii Severnoy Yevrazii. – Almaty, 2015. – S. 367–368./
- Очеретный Д.Г. Зимняя орнітофауна юга Винницкой области // Авіфауна України. – 1998. – Вип.1. – С. 36–39. /Ocheretnyy D.G. Zimnyaya ornitofauna yuga Vinnitskoy oblasti // Avifauna Ukrainy. – 1998. – Vyp.1. – S. 36–39./
- Подільський А. Про зменшення пернатой дичини в найкращих мисливських угіддях на Поділлі // Український мисливець і рибалка. – 1928. – № 11–12. /Podil's'kyu A. Pro zmenshennya pernatoyi dychyny v naykrashchykh myslyvs'kykh ugiddyakh na Podilli // Ukrainys'kyu myslyvets' i rybalka. – 1928. – № 11–12./
- Портенко Л.А. Очерк фауны птиц Подольской губернии // Бюллетень МОИП. Отдел биологический. – Т.XXXVII. – М., 1928. – С. 4–204. /Portenko L.A. Ocherk fauny ptits Podol'skoy gubernii // Byulleten' MOIP. Otdel biologicheskoy. – T.XXXVII. – M., 1928. – S. 4–204./
- Храневич В.П. Огляд фавни птахів Поділля // Нарис фавни Поділля. – Ч.1. – Вінниця, 1925–1926. – С. 34–90. /Khramevych V.P. Oglyad favny ptakhiv Podillya // Narys favny Podillya. – Ch.1. – Vinnytsya, 1925–1926. – S. 34–90./
- Храневич В.П. Недавнє минуле фавни птахів // Минуле фавни Поділля. – Вінниця, 1926. – С. 18–19. /Khramevych V.P. Nedavnye mynule favny ptakhiv // Mynule favny Podillya. – Vinnytsya, 1926. – S. 18–19./
- Храневич В.П. Матеріали орнітофауни західних округ України // Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної катедри. – Полтава, 1929. – Т.1. – С. 5–43. /Khramevych V.P. Materialy ornitofauny zakhidnykh okrug Ukrainy // Zapysky Kam'yanets'-Podil's'koyi naukovo-doslidnoi katedry. – Poltava, 1929. – T.1. – S. 5–43./
- Черкашчанко М.І., Кірик І.М. Екологія вухатої та сірої сов Хмельницької області УРСР // Матеріали 4-ї наук. конф. пед. ін-тів. – Горький, 1970. – С. 402–403. /Cherkashchanko M.I., Kiryk I.M. Ekologiya vukhatoi ta siroi sov Khmel'nyts'koi oblasti URSR // Materialy 4-yi nauk. konf. ped. in-tiv. – Gor'kyu, 1970. – S. 402–403./
- Andrzejowski A. Rys botaniczny krain zwiedzonych miedzy Bohem i Dniestrem od Zbryczy do morza Czarnego odbytych w latach 1823–1824. – Wilno, 1830. – S. 8–93.
- Gluzinski I. O ptactwie dzikem na Podolu. – Warszawa, 1859.
- Eichwald E. Naturhistorische Skizzen von Lithaeun, Vilhynien und Podolien. – Wilno, 1830.
- Rzaczynski G. Historia naturalis Regni Poloniae etc. – 1721.
- Rzaczynski G. Auotuarium Historiae Naturalis. – 1742.

Представлено: М.Д.Матвеев / Presented by: M.D. Matveyev
Рецензент: С.Ю.Утевський / Reviewer: S.Yu.Utevsky
Подано до редакції / Received: 21.04.2015